

ΠΑΡΟΡΑΜΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 – ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. A. Demandt, *Der Fall Roms* (2014), σσ. 638-639 και 719, όπου απαριθμούνται διακόσιες είκοσι επτά αιτίες που έχουν προταθεί για την «πτώση» της Ρώμης, δεκαεπτά περισσότερες από τις διακόσιες δέκα που απαριθμεί η πρώτη έκδοση του βιβλίου.
2. Για τη δουλεία, βλ. K. Harper, *Slavery in the late Roman world (AD 275-425)* (2011). Ο Γρηγόριος Ναζιανζηνός (έτ. θαν. 395 περ.) ήταν ο μοναδικός μείζων θεολόγος που άσκησε κριτική στη δουλεία ως θεσμός: *ό.π.*, σ. 345-346. Ως προς τις βασικές μελέτες γύρω από την ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, η καλύτερη σύντομη επισκόπηση είναι το βιβλίο της A. Cameron με τίτλο *The Mediterranean world in late antiquity (AD 395-600)* (1993)· για μια μεγάλης έκτασης σύνθεση, βλ. A. Demandt, *Die Spätantike* (2014)· το βιβλίο του P. Brown με τίτλο *Through the eye of a needle* (2012) αποτελεί μια σημαντική ανακεφαλαίωση του έργου μιας ολόκληρης ζωής γύρω από την χριστιανική κουλτούρα και κοινωνία της ύστερης αρχαιότητας.
3. C.R. Whitaker, *Frontiers of the Roman empire* (1994).
4. Για μελέτες που καλύπτουν το θέμα αυτής και της επόμενης παραγράφου, βλ., μεταξύ πολλών άλλων, G. Halsall, *Barbarian migrations and the Roman West (376-568)* (2007)· P. Heather, *The fall of the Roman empire* (2005) (αμφότερες καταγραφές των γεγονότων που διαφοροποιούνται σημαντικά ως προς την έμφαση που δίνουν)· Wickham, *The inheritance* (όλα τα παραπάνω βιβλία παραπέμπουν σε περαιτέρω βιβλιογραφία). Τα επιχειρήματα του βιβλίου μου με τίτλο *The inheritance*, το οποίο καλύπτει τους πρώιμους Μέσους Χρόνους στο σύνολό τους, αποτελούν τη βάση ολόκληρου του παρόντος κεφαλαίου, καθώς και των επόμενων τριών· δεν θα ξαναπαραπέμψουμε συχνά στο εν λόγω βιβλίο, η παρουσία του, ωστόσο, μπορεί να θεωρηθεί δεδομένη. Για την Κουρ, βλ. R. Kaiser, *Churrätien im frühen Mittelalter* (1998).
5. O.P. Heather, “The Huns and the end of the Roman empire in western Europe” (1995), σσ. 27-28, υπερασπίζει τον Αέτιο, όχι πολύ πειστικά κατά τη γνώμη μου.
6. P. MacGeorge, *Late Roman warlords* (2002), σσ. 167-268.
7. Για οδηγός στην αντιπαράθεση αυτή, βλ. την πολύ διαφορετική εικόνα που παρέχουν οι: W. Goffart, *Barbarians and Romans (AD 418–584)* (1980)· Halsall, *Barbarian migrations*· P.J. Geary, “Ethnic identity as a situational construct in the early middle ages” (1983)· W. Pohl – F.W. Heydemann, *Strategies of identification* (2013)· H. Wolfram – W. Pohl, *Typen der Ethnogenese* (1990)· P. Heather, *The Goths* (1996). Με το βιβλίο του *From Roman province to medieval kingdoms* (2006), ο T.F.X. Noble αναδημοσιεύει βασικά κεφάλαια και άρθρα στην όλη διαμάχη. Για τις πλέον αγενείς στιγμές της διαμάχης, βλ. A. Gillett, *On barbarian identity* (2002).
8. A. Demandt, “The osmosis of late Roman and Germanic aristocracies” (1989), σσ. 75-86.
9. Sidonius Apollinaris, *Carmina* και *Epistolae* (1936-1965), *Epistolae*, 1.2.
10. Τα παρακάτω βιβλία αποτελούν σήμερα βασικές αφετηρίες για την Αφρική των Βανδάλων: A. Merrills – R. Miles, *The Vandals* (2014), σσ. 177-203· J. Conant, *Staying Roman* (2012), σσ. 159-186· R. Whelan, *Being Christian in Vandal Africa* (υπό έκδοση).
11. Βλ., για παράδειγμα, Heather, *The fall*, σσ. 415-425· για την Αφρική, βλ. την προηγούμενη υποσημείωση.
12. Βλ., για παράδειγμα, *Anonymus Valesianus, pars posterior*, σ. 60. Για τους Οστρογότθους,

- βλ. J. Moorhead, *Theodoric in Italy* (1992)· P. Heather, “Theodoric, king of the Goths” (1995)· καθώς και τον συναρπαστικό αναθεωρητικό απολογισμό του P. Amory με τίτλο *People and identity in Ostrogothic Italy (489-554)* (1997). Για μια συγκριτική ανάλυση του τι πραγματικά συνέβη στην Ιταλία του 5ου αιώνα, ακόμα μάλιστα και χωρίς πολλές επιδρομές, βλ. P. Delogu – S. Gasparri, *Le trasformazioni del V secolo* (2010).
13. Για μια μελέτη επί του θέματος, βλ. J. Moorhead, *Justinian* (1994), σσ. 63-88, 101-109.
 14. Για μια αναλυτική μελέτη επί του θέματος, βλ. H.-W. Goetz, *Regna und gentes* (2003)· για τη Φραγκία, βλ. Reimitz, *History, Frankish identity*· βλ. επίσης, E. Buchberger, *Shifting ethnic identities in Spain and Gaul (500-700)* (2016).
 15. Βλ. γενικά, G. Ripoll – J.M. Gurt, *Sedes regiae (ann. 400-800)* (2000).
 16. Για μια μελέτη επί του θέματος, βλ. Wickham, *Framing*, σσ. 62-124· για δύο πολύ διαφορετικές προσεγγίσεις στην έρευνα με επίκεντρο τη ρωμαϊκή φορολογία και διοίκηση, βλ., για παράδειγμα, Jones, *The later Roman empire*, σσ. 450-469· C. Kelly, *Ruling the later Roman empire* (2004), σσ. 107-231· για τους Οστρογότθους, βλ. S. Barnish, “Taxation, land and barbarian settlement in the western empire” (1986).
 17. Wickham, *Framing*, σσ. 711-759, 805-814 και σποράδην: B. Ward Perkins, *The fall of Rome and the end of civilization* (2005)· Halsall, *Barbarian migrations*, σσ. 320-370: A.S. Esmonde Cleary, *The Roman west, AD 200-500* (2013), σσ. 303-482. Για την Βρετανία βλ. A.S. Esmonde Cleary, *The Ending of Roman Britain* (1989)· R. Fleming, “Recycling in Britain after the fall of Rome’s metal economy” (2012).
 18. Για γενικές μελέτες επί των παραπάνω θεμάτων, βλ. NCMH, τόμ. Α· P. Sarris, *Empires of faith (500-700)* (2011)· Innes, *Introduction*, σσ. 214-313.
 19. Wickham, *Framing*, σσ. 635-681.
 20. Wickham, *The inheritance*, σσ. 170-177· για μια διαφορετική άποψη, βλ. επίσης, V.I.J. Flint, *The rise of magic in early medieval Europe* (1991). Η θεμελιώδης επισκόπηση είναι αυτή του P. Brown με τίτλο *The rise of western Christendom* (1997).
 21. Για τη Γαλατία, βλ., για παράδειγμα, R. Van Dam, *Leadership and community in late antique Gaul* (1985)· για το ύστερο ρωμαϊκό πλαίσιο, βλ. P. Brown, *Power and persuasion in late antiquity* (1992)· C. Rapp, *Holy bishops in late antiquity* (2005)· για τα λείψανα, βλ., προπάντων, P. Brown, *The cult of the saints* (1981). Οι Δυτικοί άρχοντες εκμεταλλεύτηκαν τον έλεγχο των λειψάνων και στη συνέχεια: βλ. J.M.H. Smith, “Ruels and relics c. 750–950” (2010).
 22. Gregory of Tours, *Decem libri historiarum* (για το 577, βλ. 5.18)· Gregory, *De virtutibus sancti Martini episcopi* (1885). Για τον Γρηγόριο, βλ. W. Goffart, *The narrators of barbarian history (AD 550-800)* (1980)· M. Heinzelmann, *Gregory of Tours* (2004)· I. Wood, *Gregory of Tours* (1994)· K. Mitchell – I. Wood, *The world of Gregory of Tours* (2002)· Reimitz, *History, Frankish Identity*, σσ. 27-123. Για τον μετέπειτα ρόλο των επισκόπων στις πολεμικές επιχειρήσεις, βλ. F. Prinz, *Klerus und Krieg im früheren Mittelalter* (1971).
 23. Το παραπάνω εξετάζεται εκτενέστερα στο: C. Wickham, “Consensus and assemblies in the Romano-Germanic kingdoms” (2016). Για το παράθεμα, βλ. τον πρόλογο του Λιουτπράνδου στο νόμο υπ’ αριθ. 1 των *Leges Langobardorum 643-866* (1962). Οι συνελεύσεις ήταν πιο ανίσχυρες στο ρωμαϊκότατου τύπου βησιγοθικό βασίλειο.
 24. Το βασικό βιβλίο για τους Μεροβίγγειους είναι αυτό του I. Wood με τίτλο *The Merovingian kingdoms (450-751)* (1994).
 25. J.L. Nelson, *Politics and ritual in early medieval Europe* (1986), σσ. 1-48· για το παράθεμα, βλ. Gregory of Tours, *Decem libri historiarum*, 6.5.
 26. Για τη Γερτρούδη, βλ. *Vita sancta Geretrudis* (1888). Για τους αριστοκράτες γενικά, βλ. R. Le Jan, *Famille et pouvoir dans le monde franc (VIIe-Xe siècle)* (1995), ιδ. σσ. 387-

- 401 (για τη μεροβίγγεια περίοδο)· P. Depreux, *Les sociétés occidentales du milieu du Vie à la fin du IXe siècle* (2002), σσ. 115-124, 131-141· F. Irsigler, *Untersuchungen zur Geschichte des frühfränkischen Adels* (1969)· H.-W. Goetz, “Nobilitas” (1983)· Wickham, *Framing*, σσ. 168-203· και για τους αριστοκράτες καθ’ όλη τη διάρκεια του πρώιμου Μεσαίωνα, βλ., προπάντων, τους τόμους με θέμα *Les élites* στη σειρά του R. Le Jan με τίτλο *Collection haut moyen âge* – με τον ίδιο τίτλο παρατίθενται και στη βιβλιογραφία. Για τους αριστοκράτες και τον έλεγχο των μοναστηριών, βλ. γενικά, S. Wood, *The proprietary church in the medieval West* (2006).
27. Για τον 7ο αιώνα, βλ. Wood, *The Merovingian kingdoms*, σσ. 140-272· P. Fouracre, *Frankish history* (2013)· για τη μετέπειτα περίοδο, βλ. P. Fouracre, *The age of Charles Martel* (2000).
 28. I. Wood, “Administration, law and culture in Merovingian Gaul” (1990), σσ. 63-81· P.S. Barnwell, *Kings, courtiers and imperium* (1997), σσ. 23-40· Wickham, *The inheritance*, σσ. 120-129.
 29. Για την αριστοκρατία, βλ. παραπάνω υποσ. 26. Για περιπτωσιολογικές μελέτες επιμέρους φραγκικών αριστοκρατικών οικογενειών, βλ. A. Bergengruen, *Adel und Grundherrschaft im Merowingerreich* (1958), σσ. 65-80· J. Jarnut, *Agilolfingerstudien* (1986)· M. Werner, *Der Lütticher Raum im frühkarolingischer Zeit* (1980), ιδ. σσ. 216-227, 341-475· P.J. Geary, *Aristocracy in Provence* (1985).
 30. Gregory of Tours, *Decem libri historiarum*, 8.9· *Passio prima Leudegarii* (1910), σ. 5.
 31. Για γενικές μελέτες επί του θέματος, βλ. D. Claude, *Adel, Kirche und Königtum im Westgotenreich* (1974)· R. Collins, *Visigothic Spain 409-711* (2004). Για τα παραθέματα, βλ. *Leges Visigothorum* (1902), 12.2 και 12.3 (νόμοι περί Εβραίων), 9.1.21 (Εγκυκλιος)· για την Γ΄ Σύνοδο του Τολέδο, βλ. *Concilios visigóticos* (1963)· για τον Ερβίγιο, *ό.π.*, σ. 413.
 32. Για την αρχαιολογική έρευνα, βλ. τις πιο πρόσφατες μελέτες και τη βιβλιογραφία που περιέχονται στο: S. Gelichi – R. Hodges, *New directions in early medieval European archaeology* (2015).
 33. Βλ., για παράδειγμα, S. Castellanos, “The political nature of taxation in Visigothic Spain” (2003). Για τον στρατό, βλ. D. Pérez Sanchez, *El ejército en la sociedad visigoda* (1989).
 34. Για γενικές μελέτες επί του θέματος, βλ. C. Wickham, *Early medieval Italy* (1981)· C. La Rocca, *Italy in the early middle ages* (2002)· P. Delogu, “Il regno longobardo” (1980)· P. Cammarosano – S. Gasparri, *Langobardia* (1990)· W. Pohl – P. Erhart, *Die Langobarden* (2005) και G. Ausenda *et al.*, *The Langobards before the Frankish conquest* (2009). Για τους Λομβαρδούς στα τέλη της κυριαρχίας τους, βλ. S. Gasparri, *774* (2008). Για τις ρωμαϊκές περιοχές της Ιταλίας, βλ. T.S. Brown, *Gentlemen and officers* (1984)· E. Zanini, *Le Italie byzantine* (1998).
 35. P. Cammarosano, *Nobili e re* (1998), σσ. 74-83· C. Wickham, “Social structures in Lombard Italy” (2009)· Λιουτπράνδος, νόμος υπ’ αριθ. 135, στο *Leges Langobardorum*. Για περιπτωσιολογικές μελέτες τοπικών κοινωνιών, βλ. M. Costambeys, *Power and patronage in early medieval Italy* (2007)· S. Gasparri – C. La Rocca, *Carte di famiglia* (2005). Για τις πιο πρόσφατες μελέτες επί θεμάτων αρχαιολογίας-οικονομίας, βλ. N. Christie, *From Constantine to Charlemagne* (2006)· G. P. Broglio – A. Chavarría Arnau, *Aristocrazie e campagne nell’Occidente da Costantini a Carlo Magno* (2005), μια γενική επισκόπηση της Δύσης που αποδίδει ιδιαίτερη προσοχή στην Ιταλία.
 36. Ράτχης, νόμος υπ’ αριθ. 13, στο *Leges Langobardorum*· για το πλαίσιο, βλ. W. Pohl, “Frontiers in Lombard Italy” (2001).